

O nowej edycji krytycznej latopisów i kronik Wielkiego Księstwa Litewskiego

ЛЕТАПІСЫ І ХРОНІКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА (XV–XVII ст.).
Серия: Помнікі даўняга пісьменства Беларусі, рэд. калегія В.А. Чамярыцкі,
Мінск: Беларуская навука, 2015, ss. 479.

W serii *Zabytki dawnego piśmiennictwa Białorusi* wydawanej przez Centrum Badań nad Białoruską Kulturą, Językiem i Literaturą Akademii Nauk w 2015 r. ukazała się interesująca praca poświęcona najstarszym, pochodzącym z XV–XVII wieku, starobiałoruskim latopisom i kronikom Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). Teksty źródłowe przygotował do druku, opatrzył wstępem i komentarzami naukowymi znany literaturoznawca, badacz historiografii Białorusi – Wiaczesław Czamiarycki. W strukturze omawianej pracy, oprócz dwóch kluczowych rozdziałów prezentujących oryginalne teksty czterech źródeł historycznych i komentarze do nich znalazły się istotne dla tego typu wydawnictwa elementy, jak: wprowadzenie oraz dwa indeksy (nazw osobowych i nazw geograficznych).

W obszernym wstępie *Жывыя сведкі далёкай мінуўшчыны* (s. 4–77) autor przedstawił historię i stan badań nad latopisarstwem litewsko-ruskim, przywołując prace historyków zajmujących się źródłami do dziejów WKL, począwszy od Macieja Strykowskiego, autora *Kroniki polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi*¹. Rolę odkrywcy latopisów białoruskich W. Czamiarycki przypisał wileńskiemu historykowi, badaczowi statutów i źródeł do historii WKL – Ignacemu Daniłowiczowi. Na podstawie rękopisu z 1519 r. odnalezionego w bibliotece monasteru supraskiego Daniłowicz opublikował w „Dzienniku Wileńskim” (1923 i 1924 r.) pełny tekst pierwszej redakcji latopisów (znanej dzisiaj jako Kodeks Supraski) wraz z komentarzami naukowymi. W okresie późniejszym latopisy stanowiły przedmiot zainteresowań wielu innych badaczy, wśród nich I. A. Tichomirowa², J. Jakubowskiego³, T. Suszyc-

¹ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, Królewiec 1582.

² И.А. Тихомиров, *О составе западных русских, так называемых литовских летописей*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1901, № 3, с. 1–36, № 5, с. 7–119.

³ J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią lubelską*, Warszawa 1912.

kiego⁴, A. Szachmatowa⁵. W drugiej połowie XX w. badania nad dziejopisarstwem WKL kontynuowali m.in. J. Ochmański⁶, M. Jučas⁷, W. Czamiarycki⁸, N. Ułaszczik⁹ i in.

Początki kronikarstwa w WKL sięgają XIV-XV wieku. Zabytki te wyrosły z tradycji latopisarskiej średniowiecznej Rusi, dość wcześnie jednak zaczęły ujawniać nowe cechy, odróżniające je od utworów średniowiecza. Do takich cech badacze zaliczają m.in. rozszerzenie tematyki dzieł, wykorzystywanie nowych materiałów, stopniowe odchodzenie od tradycyjnej formy zapisów dorocznych w kierunku narracji literacko-historycznej¹⁰. Zjawiskiem charakterystycznym stają się w tym okresie kompilacje, a ich ślady w postaci wykorzystywania wczesnych źródeł staroruskich odnaleźć można już w pierwszej redakcji latopisów WKL. Nie brak odniesień do tych zabytków również w ostatniej redakcji – *Kronice Bychowca*, w której nieznaną z wcześniejszych odpisów opowieść o Mendogu została interpolowana z *Kroniki halicko-wołyńskiej* zamieszczonej w XIII-wiecznym *Latopisie Ipatjewskim*.

Klasyfikacji latopisów białorusko-litewskich, ich usystematyzowania na podstawie zachowanych, często niepełnych kodeksów dokonał już w 1969 r. redaktor prezentowanej pracy, W. Czamiarycki, dzieląc je na trzy grupy:

1) do najwcześniejszych zaliczył *Latopis wielkich książąt litewskich* (*Літопісець великих князей литовських*) przedstawiający historię Litwy od śmierci Giedymina oraz podziału ziem litewskich pomiędzy jego synów. Najstarsza część latopisu, pochodząca z lat 1382–1392, opisuje szczegóły wojny domowej pomiędzy Kiejstutem i Jagiełłą. Część druga, napisana w latach dwudziestych XV wieku, opowiada o małżeństwie Jagiełły z Jadwigą oraz jego koronacji w Krakowie, główną uwagę koncentrując jednak na postaci Witolda oraz jego działaniach prowadzących do umocnienia państwa litewskiego. Nieco później dołączona została do latopisu część trzecia – opowieść o Podolu, przedstawiająca dzieje tej ziemi w drugiej połowie XIV i na początku XV w. Na podstawie istniejących źródeł w 1446 r. powstała pierwsza redakcja latopisów białorusko-litewskich, składająca się z trzech części: ogólnoruskiej, smoleńskiej oraz *Latopisu wielkich książąt litewskich*. Redakcja ta (w historiografii rosyjskojęzycznej znana jako *краткий свод*) sporządzona została, w opinii badaczy, w ośrodku

⁴ Т. Сушицький, *Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури*, Київ 1930.

⁵ А.А. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Москва–Ленинград 1938.

⁶ J. Ochmański, *Nad „Kroniką Bychowca”*, „Studia Źródłoznawcze”, XII, Warszawa–Poznań 1967, s. 155–163.

⁷ М.А. Ючас, *Хроника Быховца*, [в:] *Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г.*, Москва 1974.

⁸ В. Чамярьцкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры*, Мінск 1969; tenże, *Сведкі нашай мінуўшчыны*, [w:] *Беларускія летапісы і хронікі*, Мінск 1997.

⁹ Н.Н. Улащик, *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва 1985.

¹⁰ Por. H. Suszko, *Latopis hustyński*. Opracowanie, przekład i komentarze, Wrocław 2003, s. 14.

smoleńskim¹¹. Występuje ona w kilku odpisach, spośród których najbardziej znane są kodeksy: Nikiforowski (najstarszy, z końca XV w.), Supraski, Akademicki, Wileński i Słucki.

2) *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego (Лѣтописецъ Великого Князства Литовьского и Жомойтского)* uważana jest za drugą redakcję latopisów (tzw. *Пространный свод*), której powstanie datuje się na lata 20. XVI w. Autor kroniki, korzystając z wcześniejszych latopisów, starał się skorygować dane z historii Litwy zawarte w pierwszym odpisie, uwzględniając jednocześnie nowe źródła. Były to głównie legendy dotyczące rzymskiego pochodzenia Litwinów, ale też *Latopis Ipatjewski*, do którego kronikarz nawiązuje bezpośrednio w swoim tekście, określając go mianem „ruskiej krojnikii”. Nowa redakcja powstała przypuszczalnie w Wilnie w kręgach bliskich Gasztoldom. Znana jest z odpisów m.in.: Krasieńskich, Patriarszego, Rumiancewa, Archeologicznego, Poznańskiego (Raczyńskich), Ewreinowa oraz polskojęzycznego Olszewskiego.

3) *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego, Żmudzkiego i Ruskiego (Kronika Bychowca)* stanowi odpis trzeciej (ostatniej, znanej jako *полный свод*) redakcji latopisów białorusko-litewskich. Nazwę otrzymała od nazwiska posiadacza rękopisu, szlachcica z okolic Wołkowyska, Aleksandra Bychowca. Jak większość zabytków dziejopisarskich tego okresu *Kronika* jest utworem kompilowanym, wykorzystującym wcześniejsze redakcje litewsko-białoruskie oraz staroruskie, m.in. wspomniany *Latopis Ipatjewski*. Znaczny fragment zabytku stanowi jednak część oryginalna, w której dzieje Litwy doprowadzone zostały do roku 1506 (zwycięska bitwa wojsk litewskich z Tatarami pod Kleckiem). Wiele kontrowersji wśród historyków budzi kwestia czasu oraz miejsca powstania zabytku. Za dominujący należy uznać pogląd, według którego *Kronika* została zredagowana w otoczeniu książąt słuckich Olekowiczów w latach 30. XVI w.¹²

Latopis ten pod nazwą *Kronika Litewska* został opublikowany przez T. Narbutta w 1846 r. w serii *Pomniki do dziejów litewskich*. Wzmianka o rękopisie *Kroniki* znalazła się potem w sporządzonym w 1851 r. katalogu biblioteki Narbutta, po czym oryginał zaginął, a jego losy po dzień dzisiejszy nie są znane. Fakt zaginięcia latopisu wkrótce po jego wydaniu stał się przyczyną podejrzeń niektórych historyków, np. K. Chodynickiego, J. Tazbira, że Narbutt dokonał fałszerstwa historycznego. Autentyczność zabytku została jednak w ostatnim czasie zweryfikowana dzięki odkryciu przez litewskiego badacza K. Gudmantasa nieznanego dotychczas cyrylicznego kodeksu reprezentującego trzecią redakcję latopisów rusko-litewskich. Od miejsca

¹¹ J. Ochmański, *Nad „Kroniką Bychowca”...*, s. 155; В. Чамярыцкі, *Сведкінашаі мінуўшчыны...*, s. 10.

¹² *Хроніка Быхаўца*, [w:] *Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя*, Мінск 2006, t. 2, s. 720.

przechowywania w krakowskim Archiwum Narodowym na Wawelu (Archiwum Sanguszków) nazwano go Kodeksem Wawelskim. Na podstawie paleografii i znaków wodnych badaczka białoruska H. Michalczuk¹³ datuje ten zabytek na lata 70–90. XVI w. W oparciu o analizę tekstologiczną i filiację z *Kroniką Bychowca* dowodzi, iż obydwa latopisy są odpisami jednego, wcześniejszego, cyrylicznego tekstu i odwzorowują ten sam jego archetyp. Z ustaleń Michalczuk wynika również, iż mimo zgodności kodeksu w zakresie treści i chronologii opisywanych wydarzeń z *Kroniką Bychowca*, odnaleziony dokument nie jest jej protografem.

Oprócz źródeł o charakterze ogólnopolskim, przedstawiających dzieje WKL, do recenzowanego tomu redaktor włączył obejmujący lata 1544–1634 *Latopis Barkułałabowski*, zabytek różniący się genetycznie od wymienionych wyżej latopisów. Jest to typ dokumentu prezentujący historię z perspektywy lokalnej, obfitujący w ciekawostki etnograficzne i obyczajowe. Kanwę latopisu stanowi historia podmohylewskiej wsi Barkułałowo i okolic podana w formie krótkich datowanych informacji bądź nieco obszerniejszych opowiadań, z wplecionymi wątkami z dziejów WKL i krajów sąsiednich – Polski, Rusi.

Krytyczne wydania latopisów i kronik litewsko-ruskich pojawiały się dotychczas dwukrotnie: w roku 1907 pod redakcją S. Ptaszyckiego i A. Szachmatowa¹⁴ oraz w 1980 pod redakcją N. Ułaszczika w serii *Полное собрание русских летописей*¹⁵.

Wartość szczególną zarówno dla badaczy historii, jak też historyków języka i literatury przedstawia centralna część omawianej pracy, w której zamieszczono edycję czterech źródeł dziejopisarских. Najwcześniejszy chronologicznie *Latopis wielkich ksiąg litewskich* (*Лѣтопи́сець вели́ких князеи литовѣських*, s. 78–111) przygotowany został na podstawie Kodeksu Supraskiego, który Czamiarycki uznał za najpełniejszą i najbliższą protografowi redakcję tekstu, zaś brakujące fragmenty uzupełnił w oparciu o odpis Wileński i Słucki, sporadycznie sięgając również do bardziej odległych tekstologicznie Kodeksów Akademickiego i Krasieńskich¹⁶.

Jako kolejne źródło zamieszczono *Kronikę Wielkiego Księstwa Litewskiego, Żmudzkiego i Ruskiego* (*Kronikę Bychowca*, s. 112–22), unikatowy XVI-wieczny zabytek dziejopisarstwa WKL, przetransliterowany w końcu XVII – początku XVIII w.

¹³ Г. Міхальчук, *Новы спіс агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і яго суадносіны з „Хронікай Быхаўца”*, „Біаўрускіе Зeszyty Historyczne, Беларускі гістарычны зборнік” 2016, nr 45, s. 190–225.

¹⁴ *Полное собрание русских летописей*, t. XVII: *Западнорусские летописи*, pod red. С.Л. Пташицкого и А.А. Шахматова, Санкт-Петербург 1907.

¹⁵ *Полное собрание русских летописей*, t. XXXII: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцьярного*, Москва 1975; t. XXXV: *Летописи белорусско-литовские*, сост. и автор предисл. Н.Н. Улащик, Москва 1980.

¹⁶ Redaktor wykorzystał teksty kodeksów opublikowane w XVII tomie PSRL (1907), które traktuje jako bliższe oryginałom rękopiśmiennym i dokładniejsze w odczytaniu niż ich wydania w XXXV tomie PSRL (1980).

na alfabet łaćniński z wykorzystaniem norm ortograficznych języka polskiego. Rekonstruując tekst ostatniej redakcji latopisów litewsko-ruskich, brakujący w *Kronice Bychowca* początkowy fragment Czamiarycki odtworzył na podstawie *Kroniki M. Strykowskiego*. Cały zabytek przytoczony został w transliterowanej wersji cyrylickiej, choć zasad transliteracji (opracowanych wspólnie z W. Koraniem) nie określono precyzyjnie, ograniczając uwagi w tym zakresie do kilku zaledwie liter (s. 369). Przyjęty przez autorów sposób transponowania na cyrylicę liter oznaczających zarówno samogłoski (np. [’a], [u]), jak i spółgłoski (np. [g]/[h], [j], spółgłoski miękkie) jest maksymalnie uproszczony i uwspółcześniony, co nie oddaje złożoności problematyki ortograficznej okresu, w którym powstawał cyrylicki protograf *Kroniki Bychowca*¹⁷. Sam natomiast pomysł przybliżenia zabytku w transliteracji na cyrylicę badaczom białoruskojęzycznych tekstów dziejopisarskich, głównie historykom i literaturoznawcom, należy ocenić pozytywnie.

Edycja *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego (Літоmuсеу Велікога Княства Літоўскаго і Жомойтскаго, s. 223–293)* przygotowana została przez redaktora prezentowanej pracy na podstawie tekstu Kodeksu Raczynskich (opublikowanego w XVII tomie PSRL), który stanowi najbardziej obszerny i dokładny odpis drugiej redakcji latopisów WKL¹⁸.

Podstawę edycji ostatniego źródła – *Latopisu Barkułabowskiego* (s. 294–342) – stanowi jedyny jego odpis zachowany w tzw. rękopisie Patriarszym z połowy XVII w. (zbiory muzeum historycznego w Moskwie), a wydanym w formie faksymilowej w Mińsku w 2013 r.

Obszerne komentarze historyczne do tekstów źródłowych (*Каментарыі, s. 343–456*) przygotowano na podstawie stosownych wydawnictw encyklopedycznych (m.in. 6-tomowej *Encyklopedii historii Białorusi*, 3-tomowej encyklopedii *Wielkie Księstwo Litewskie*) oraz słowników i opracowań monograficznych badaczy białoruskich, polskich, rosyjskich i ukraińskich.

Publikację zamykają jej oczywiste warsztatowe elementy edytorskie, takie jak wykaz skrótów (s. 457), indeks nazw osobowych (*Паказальнік імёнаў, s. 458–468*), indeks nazw geograficznych (*Паказальнік геаграфічных назваў, s. 469–475*), krótkie streszczenia w językach angielskim, polskim, rosyjskim i ukraińskim (s. 476–479).

¹⁷ Pierwszą próbę transliteracji zabytku z łacinki na cyrylicę przeprowadziła autorka niniejszej recenzji (por. monografię L. Citko, „*Kronika Bychowca*” *na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok 2006), podając zasady przyjętej transpozycji z uwzględnieniem historycznej ortografii polskiej oraz grafii i pisowni starobiałoruskiej (s. 349–352).

¹⁸ Oprócz latopisu, rękopiśmienny kodeks znajdujący się w zbiorach Biblioteki Raczynskich w Poznaniu (sygn. BR Rkp. 94) zawiera starobiałoruskie przekłady dwóch średniowiecznych romansów rycerskich – o Tristianie i o Bowo z Antony – oraz opowieść o Attyli (na ten temat por. m.in. A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczynski’schen Bibliothek in Posen*, „Archiv für slavische Philologie”, 1886, Bd. IX, s. 345–391).

Praca W. Czamiaryckiego zawierająca nową edycję źródeł do historii WKL, uzupełnionych krytycznymi komentarzami, wzajemną filiacją tekstów, stanowi udaną i wartościową próbę ukazania historii latopisarstwa Białorusi na podstawie najbardziej reprezentatywnych dla tego gatunku zabytków. Można przypuszczać, iż prezentowana książka, znajdzie wielu odbiorców wśród historyków zainteresowanych problematyką WKL (jak też współczesnych krajów wchodzących niegdyś w skład tego organizmu państwowego), literaturoznawców i kulturoznawców badających bogatą spuściznę piśmiennictwa WKL oraz językoznawców, w szczególności badaczy historii języków zachodnioruskich i ich dialektów oraz ukształtowanej na substracie języka białoruskiego polszczyzny północnokresowej.

Lilia Citko